

ESTUDIS

La fe i la cultura contemporània

Mariano Fazio¹

La relació entre la fe i la cultura contemporània constitueix un tema apassionant i urgent per als qui es proposen contribuir a l'edificació d'una societat més digna de la persona humana i més acord amb el desig creador de Déu. Com pot estar present en l'horitzó cultural contemporani una visió integral de la persona humana, destinada a la Veritat, al Bé, a la Bellesa, és a dir, a Déu?²

Secularització i relativisme

Tota cultura es caracteritza per una determinada visió de l'ésser humà. En el món occidental, durant segles ha prevalgut una visió antropològica d'arrels judeo-cristianes, oberta a la transcendència. Jonathan Sacks, rabí cap de les congregacions hebrees unides de la Commonwealth, va donar una memorable lliçó inaugural al King's College de Londres al 2014. En aquesta ocasió, va identificar set trets de l'antropologia que es troben en la tradició bíblica. Aquests trets són:

1. La dignitat de cada persona i la igualtat de tots els humans.
2. La llibertat humana, capacitat de presa de decisions, responsabilitat i consciència.
3. La santedat de la vida humana.
4. La cultura del que és correcte i del que és culpable (enfront de la cultura de l'honor i la vergonya).
5. La família i el matrimoni com a fonaments essencials.
6. El caràcter comunitari de la persona.
7. Déu com a font del poder humà.

Per Sacks³, aquestes set característiques estan avui en risc, donat que:

1. S'afirma que no hi ha una diferència específica entre els humans i els animals.

Fotografia: Florentino Ysern

2. Es nega la llibertat humana, ja que estariem determinats per factors físics, psicològics i biològics.
3. S'ha difós una cultura de mort contra la santedat de la vida.
4. S'està imposant una cultura de l'honor i de la vergonya a causa de la publicitat de la vida privada a les xarxes socials.
5. Hi ha un atac sistemàtic a la família basada en el matrimoni heterosexual.
6. L'individualisme corromp la vida comunitària i la solidaritat.
7. L'individu autònom es considera autoritzat per fer qualsevol cosa sense límits morals ni cap referència a una moral objectiva.

És evident el procés de secularització que ha arribat a arraconar l'antropologia bíblica i la tradició judeocristiana de l'horitzó cultural actual. Com hem arribat aquí?

Durant la Modernitat —aclarim que no es tracta de condemnar la Modernitat en bloc, perquè hi ha una Modernitat oberta a la transcendència que ha superat el clericalisme medieval i ha descobert les meravelles de la llibertat cristiana—, una vegada que Déu, únic Absolut, va anar desapareixent de l'horitzó cultural de l'Occident com a punt de referència universal, sobretot a partir del segle XVIII, van anar sorgint diferents corrents culturals que, amb l'afany de substituir l'Absolut com a fonament de l'ordre moral i de la visió del món, van absolutitzar elements relatius. Les dues grans matrius

de la Modernitat —la Il·lustració i el Romanticisme—, encara que aparentment oposades a les seves postures intel·lectuals, coincideixen en una visió antropològica reduccionista: la naturalesa humana s'identificaria amb la raó il·lustrada per a uns, o amb el sentiment romàntic per a uns altres. Aquestes grans cosmovisions van donar origen a les ideologies que van ser les protagonistes culturals dels segles XIX i XX.

El pensament ideològic es va caracteritzar per una antropologia unilateral i per una visió utòpica, que prometia el paradís a aquesta terra. El liberalisme —hi ha moltes definicions d'aquesta doctrina, que té aspectes polítics, econòmics i morals, i no és susceptible d'una definició unívoca— absolutitzarà la llibertat i prometrà un futur d'homes lliures i pròspers; el nacionalisme, prenent com a base un element essencial de la naturalesa humana com és la seva identitat cultural, convertirà l'Estat —o la raça, nació, tribu, ètnia, etc., segons els casos— en un autèntic ídol, i pretindrà una conquesta cultural —o militar als nacionalismes imperialistes— que inaugurarà un període d'or de la humanitat; els corrents socialistes i marxistes arribaran a la visió antropològica de l'*homo oeconomicus*, i a través de la revolució es proclamaran profetes d'un paradís igualitari; el positivisme considera —en filiació ideològica amb la Il·lustració— que el progrés científic acabarà per aclarir el món de les tenebres de la superstició en què el va submergir la metafísica i la teologia medieval, tot construint un món racional dominat per l'ordre i el progrés.

Si l'element antropològic de les ideologies empobreix la riquesa de la naturalesa humana —la llibertat, la identitat cultural, l'economia, la ciència són elements imprescindibles per comprendre la veritat sobre l'home, però lluny de ser absolutitzats han de ser compresos en una visió integral de la persona —, l'element utòpic s'estavella amb una dura realitat: les promeses de felicitat en aquest món són desmentides a la primera meitat del segle XX, amb dues guerres mundials devastadores, tant en l'ordre moral com en el material. Juntament amb aquests

dos esdeveniments clau, cal afegir la crisi econòmica del 1929 —que engega a rodar la dogmàtica econòmica liberal— i les noves teories científiques —entre les quals cal citar obligatòriament la teoria de la relativitat d'Einstein— que posen en dubte una visió del món físic que

es considerava definitiva. També la fe en el progrés de la tècnica trobarà dificultats per subsistir, després de comprovar com la tecnologia és utilitzada per crear armes de destrucció massiva, inimaginables al segle XIX. Auschwitz, Hiroshima, Nagasaki, els arxipèlags Gulag pesen a la consciència de la humanitat. Finalment, l'esfondrament del marxisme soviètic submergeix en la

La llibertat, la identitat cultural, l'economia la ciència són elements imprescindibles per comprendre la veritat sobre l'home, però lluny de ser absolutitzats, com fan les ideologies, han de ser compresos en una visió integral de la persona.

perplexitat molts marxistes desconcertats en comprovar el fracàs de la seva utopia. El brou de cultiu per sorgir del relativisme està preparat.

La supèrbia del pensament ideològic que creia que tenia la clau d'interpretació de la vida humana i de la història del món desemboca en una violència inaudita. No seria potser la causa de tanta destrucció la confiança dels homes a haver aconseguit una lectura veritable dels successos humans? No seria millor deixar de banda el pensament fort, per sumir-nos en un món tolerant on cadascú sostingués només opinions subjectives? Les idees mal digerides d'un filòsof alemany, Friedrich Nietzsche, estaven disposades a fer la seva entrada a escena.

Diguem dues paraules sobre Nietzsche. El filòsof alemany considera que la pregunta sobre el sentit de la vida sempre s'ha respost amb la transcendència. L'home no s'explica a si mateix, sinó que ha de buscar el seu sentit en alguna cosa superior. Però Nietzsche afirma que aquesta explicació transcendent és un autoengany de la humanitat. Per no trobar-nos amb el sense sentit d'aquesta vida, hem creat un déu a la nostra mida. Ha arribat el moment de desemmascarar aquest engany, proclamant la mort de Déu. La mort de Déu i la caiguda de tots els valors és la mateixa cosa. Desaparegut el punt de referència, estem desorientats, en un món signat pel nihilisme. Nietzsche, intuïtiu, pensa que l'home no pot viure sense valors. Si ja no existeixen valors objectius, els haurà de crear, i auto-erigir-se com a àrbitre dels valors. Aquesta tasca implica la superació de l'home a si mateix o la seva divinització amb l'aparició del superhome, model antropològic dels totalitarismes del segle XX.

L'herència intel·lectual de Nietzsche és molt gran. Els nietzscheans d'avui pretenen deixar de banda el vessant totalitari del seu pensament, i quedar-se amb la mort de la transcendència i la conseqüent desaparició dels valors objectius. Però malgrat les seves aparences democràtiques, el totalitarisme del relativisme dominant es cola pels amagatalls d'una falsa tolerància. S'ha passat de l'absolutització d'allò relatiu a l'absolutització del relativisme, on la veritat i l'ordre moral objectiu no troben cap espai per viure-hi. I si ja no hi ha valors objectius, la temptació d'escollir l'hedonisme com a model de vida és molt gran.

Aquesta situació cultural, anomenada per Joseph Ratzinger "dictadura del relativisme", posa en crisi gran part de la tradició antropològica bíblica. Tota dictadura té víctimes, i aquesta ha produït una víctima molt noble: el concepte mateix de naturalesa humana.

Quatre línies culturals d'actualitat

Avui dia, parlar d'una naturalesa humana normativa sembla estar destinat a l'àmbit exclusiu de la doctrina catòlica tradicional, però aquesta visió no es

compartida per la humanitat comuna, almenys en els àmbits intel·lectuals. Penso que és interessant presentar quatre línies culturals actuals que neguen l'existència d'una naturalesa humana específica dels éssers racionals, o ni que sigui neguen la seva dignitat.

La ideologia de gènere

En primer lloc, abordem la *ideologia de gènere*. Una visió integral de la persona porta a distingir entre sexe biològic i gènere, entès aquest darrer com el rol que una determinada cultura atribueix a cada sexe a la vida social. La naturalesa humana és sempre sexuada: som homes o dones, portadors de les riqueses pròpies de la masculinitat i la feminitat, que es relacionen amb una complementarietat recíproca. Hi ha funcions socials dels sexes que no depenen de les circumstàncies culturals, com ara la paternitat dels homes i la maternitat de les dones. Altres funcions o rols canvien amb la història i amb la geografia. Seria tan equivocat suposar que la diferència sexual implica sempre un conjunt de rols fixos i determinats, com el contrari, és a dir, que el sexe biològic no té cap paper a l'organització de la societat.

Recentment, la Conferència episcopal argentina ha publicat un document que resumeix de manera molt clara la doctrina cristiana respecte d'aquest tema. Allà s'afirma que «es pot distingir sense separar el sexe biològic del paper sociocultural del sexe, és a dir, del gènere (...). Per donar un exemple simple i quotidià: el fet de vestir els nens d'un color i les nenes d'un altre, són modalitats culturals que canvien amb les èpoques i llocs i no afecten gens la condició d'homes dels uns i de dones de les altres. No és el color del vestit que els fa dona o home, sinó que per ser dona o home se'ls atribueix un color determinat. Aquest exemple pot referir-se a altres nivells i àmbits: dones que estudien a la universitat avui i abans no ho feien, homes que ara canvien els bolquers als nadons, hàbit del tot infreqüent un parell de generacions enrere. Cap d'aquestes accions no altera la sexualitat ni d'ells ni d'elles, tot i que puguem apreciar un canvi en els rols de gènere. No és l'activitat la que fa a la dona i l'home ser el que són, sinó que la dona i l'home sent el que cadascú és, poden variar d'activitat d'acord amb les circumstàncies i les èpoques»⁴.

Si cal distingir, sense separar, sexe i gènere, la ideologia no sols separa, sinó que «nega la diferència i la reciprocitat natural d'home i de dona. Aquesta presenta una societat sense diferències de sexe i buida el fonament antropològic de la família. Aquesta ideologia porta a projectes educatius i directrius legislatives que promouen una identitat personal i

una intimitat afectiva radicalment desvinculades de la diversitat biològica entre l'home i la dona. La identitat humana ve determinada per una opció individualista, que també canvia amb el temps (...). No cal ignorar que el sexe biològic (*sex*) i el paper sociocultural del sexe (*gender*) es poden distingir, però no separar»⁵.

L'ecologia profunda (Deep ecology)

Aquest corrent ecològic extrem implica una homologació de l'home amb la natura. Segons els defensors, l'eliminació de vides humanes és indispensable per a la subsistència de la vida en general. Per a Devall i Sessions⁶, el monoteisme té la culpa de l'actual degradació ambiental, perquè sosté la superioritat de l'home sobre la natura. Aquesta afirmació monoteista ha trencat els lligams sagrats de l'home amb la terra i ha obert les portes al capitalisme, l'imperialisme i el feixisme. Aquests autors, que han pres alguns elements del taoisme i del budisme, defensen un "igualitarisme biocèntric" oposat al "xovinisme humà". En aquest context, el model antropològic preferit pels ecologistes profunds és el del salvatge que viu en contacte íntim amb la natura. En això consisteix la "qualitat de vida", que només s'assoleix amb una disminució dràstica de la població humana⁷.

L'element més característic de la *deep ecology* és la devaluació total del valor de la persona humana. Si per als autors citats "la prosperitat de la vida no humana exigeix una disminució de la població humana", per a William Aiken "una mortalitat humana massiva seria una bona cosa. El nostre deure és provocar-la. El deure de la nostra espècie de cara al medi ambient és eliminar el 90% dels nostres efectius"⁸.

El transhumanisme

En les darreres dues dècades, sobretot als Estats Units i en alguns països asiàtics, s'està difonent una ideologia, que enfonsa les arrels en la Il·lustració, el Positivisme i l'Evolucionisme, anomenada per alguns

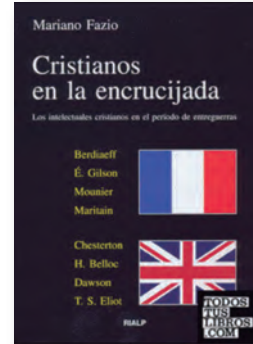
Hi ha quatre línies culturals actuals que neguen l'existència d'una naturalesa humana específica dels éssers racionals: la ideologia de gènere, l'ecologia profunda, el transhumanisme i la cultura 'woke'

transhumanisme. Com passa amb les ideologies, és difícil donar una definició unívoca. La seva característica principal és considerar que la situació actual dels humans és simplement un moment de la seva evolució. Amb el desenvolupament de les tecnologies,

s'aconseguirà una humanitat millor que superi totes les limitacions de l'existència actual. Alguns arriben a parlar de posthumanisme, ja que propenen a la creació d'una nova realitat —per exemple, una gran intel·ligència artificial, un robot omniscient o una màquina totpoderosa— que

deixaria enrere la condició humana. Si amb Darwin la humanitat ha comprès que és un producte de l'evolució, ara es vol “dirigir” l'evolució a través de la tecnologia, per conduir-la a la superació de la mateixa humanitat.

Més concretament, les esperances dels transhumanistes resideixen en la convergència de quatre tecnologies: nanotecnologia, biotecnologia, tecnologia informàtica i ciències del coneixement (neurociències). La coordinació i la integració d'aquests quatre elements permetrien eliminar les malalties, potenciar els plaers, frenar l'envelliment, i fins i tot “donar mort a la mort”. No es tracta només d'investigar noves tècniques per posar-les al servei de la salut humana, sinó d'investigar i experimentar sense cap mena de límit ètic sobre éssers vius —inclosos els humans— per tal d'aconseguir una existència feliç que deixi enrere tota mena de condicionaments creaturals. La “felicitat” propugnada pels transhumanistes és fonamentalment material, hedonista, immanent. Identifiquen l'ànima amb el cervell orgànic i, si més no en els casos extrems, neguen l'existència d'una naturalesa humana donada. No hi ha una diferència metafísica i ètica entre l'ésser humà i els altres éssers materials: només hi ha una diferència de grau; la felicitat desitjada pels transhumanistes ha d'arribar també als éssers vius i als inorgànics. En aquest sentit, coincideixen amb els defensors de la ideologia del gènere —donat que neguen una naturalesa humana establerta— i amb aquells que sostenen l'ecologia profunda.

La manca de referència ètica d'aquesta ideologia obre perspectives preocupants per al futur de la humanitat i és una altra manifestació de l'actitud prometeica pròpia de la manera de pensar ideològica. La declaració del metge transhumanista Peter Diamandis, el 2015, és força manifesta d'aquesta actitud: “Serem com déus. La gent no vol sentir-ho, però serem omniscients, capaços de saber-ho tot, de connectar els nostres cervells directament a Google. Serem omnipotents, podrem dominar un objecte a l'altre extrem del planeta. Serem omnipotents, capaços de conèixer els pensaments d'algú que és al Japó o a Hawaii, tant se val on i no importa en quin moment”⁷⁹.

Aquesta última ideologia es basa en una actitud antropològica força antiga: el “serieu igual com déus” del llibre del Gènesi. *Nihil novum sub sole* (No hi ha res nou sota el sol, Cohèlet, I, 9).

La cultura 'Woke'

El moviment *Woke* sorgeix com a reacció davant les injustícies socials sofertes per grups minoritaris. És un fenomen complex d'acotar i definir, ja

que és molt recent —va sorgir al final de la primera dècada del segle— i amb prou feines va prenent forma en diferents àmbits de la societat. Es podria dir que el fenomen està en camí de ser una ideologia, ja que comparteix algunes de les característiques pròpies. El *wokisme* vetlla essencialment pels interessos de les minories i subratlla el valor de la diversitat per sobre de la igualtat, com a antídoto proposat per sensibilitzar la ciutadania i interpel·lar l'acció. No poques vegades això ha portat a actituds extremes, a fi d'esborrar el rastre que han deixat estigmes o manifestacions de violència cap a altres individus, sense tenir en compte contextos històrics que podrien donar una explicació més completa dels fets criticats. En general, es proposa reconstruir la història, eliminant tots els símbols que, segons la seva perspectiva, han generat opressió.

L'origen del terme *woke* es remunta a la dècada dels quaranta del segle passat als Estats Units, a l'entorn de comunitats afroamericanes. Aleshores es considerava *woke* una persona que era conscient de les injustícies en la societat i que actuava en conseqüència. El 1962 es va publicar un article al New York Times titulat: *If You're Woke You Dig It* (Si estàs despert ho entendràs), escrit per William Melvin Kelley, en què es retrata els negres rient dels blancs per intentar imitar la seva manera de parlar, la música, el jazz o els seus hàbits de vida. Posteriorment, el 1965, Martin Luther King Jr. va donar un discurs anomenat: *Remaining awake through a great revolution* (Mantenir-se desperts davant d'una gran revolució), en què afirma: “No hi ha res més tràgic que adormir-se enmig d'una revolució”. Tot i que el plantejament *woke* es dona des d'una perspectiva molt diferent del moviment pels drets civils dels afroamericans als '60, està molt relacionat amb el reconeixement d'aquest grup social; tant és així que ha adquirit una gran rellevància i visibilitat després de l'aparició del *#BlackLivesMatter* el 2020.

Tot i la manca de sistematització d'aquest corrent de pensament, es deixen entreveure elements d'un pensament neomarxista i neotribalístic. En essència, els qui ho promouen es consideren especialment sensibles a les necessitats i ferides de grups minoritaris i fan una crida a despertar les consciències dels individus davant d'aquestes realitats. Així va començar amb la defensa dels afroamericans, i ha anat evolucionant cap al reconeixement dels drets d'un altre tipus de minories discriminades, com el col·lectiu LGTBQ+ i algunes ètnies, la revisió històrica de la colonització de les Amèriques i altres causes semblants. La relectura de complexos processos històrics des d'una perspectiva simplista i sense contextualització s'està revelant particularment perjudicial per a una cultura del diàleg i del respecte mutu.

És un fenomen amb les característiques pròpies del món postmodern: escèptic davant la veritat, manipulador del llenguatge, on allò individual i allò universal es dilueixen. Entre les seves manifestacions principals hi ha: presentar les minories com a oprimides, basant-se en fets històrics que

demonstrarien que hi ha hagut discriminació; admetre la interseccionalitat o superposició de les discriminacions, fent veure que la discriminació es pot donar en més d'un camp alhora: raça, gènere, sexe, identitat, ètnia, nació, etc.; la ràpida difusió per mitjà de les xarxes socials; estar en mans de la joventut. Els activistes i propagadors són principalment persones entre els 18 i els 35 anys, la influència dels quals en les xarxes socials és molt poderosa.

Encara cal veure la fondària de les conseqüències d'aquest moviment cultural. El que va començar com un fenomen social de reacció davant les injustícies patides per grups minoritaris, ha anat permeant als campus universitaris i a les xarxes socials, i, a poc a poc, prenent forma d'ideologia. De moment és possible assenyalar la hipersensibilització en l'àmbit mediàtic i cultural envers allò que pugui resultar discriminatori, que va des d'una societat del que és "políticament correcte" fins a derivar en una "cultura de la cancel·lació" que acaba anul·lant la llibertat d'expressió. Tot i que certament aquest fenomen ha contribuït a una conscienciació i sensibilització de les persones respecte a determinades injustícies socials, les seves posicions extremes estan portant a situacions insostenibles. Actualment és freqüent que, a nivell empresarial, acadèmic o mediàtic, es convisqui amb la tensió de caure en desencerts i ésser objecte de crítiques i censures. En un intent de despertar la consciència crítica, paradoxalment, la cultura *woke* està anul·lant el pensament crític, substituint-lo per una ideologia que vol imposar un pensament únic i reductiu a tots els àmbits de la societat.¹⁰

Què podem fer?

Un cop presentats els corrents més actuals de la cultura contemporània, s'imposa una pregunta: què fer per tornar a donar a les nostres comunitats una visió més completa i integral de la persona humana? Si la cultura actual posa de manifest que hi ha una crisi de la veritat, podem acudir al magisteri pontifici recent per treure llum que il·lumini la conjuntura cultural que estem vivint. Ho farem breument. Convido a la lectura directa dels documents.

Sant Joan Pau II va fer de la veritat sobre la persona humana el seu nucli magisterial. Hi ha una trilogia d'encíclica sobre la veritat, que avui pren particular vigència: la veritat es pot conèixer (*Fides et ratio*), es pot viure (*Veritatis splendor*) i s'ha de transmetre (*Redemptoris misio*).

A les persones de fe se'ns demana ser testimonis de la veritat, posant-la al servei de tothom, sempre oberts al diàleg respectuós amb qui pensa diferent, i plens d'una compassió i tendresa que farà amable la veritat que anunciem.

Benet XVI, a través del seu magisteri erudit, va animar a "ampliar la raó" per superar la dictadura del relativisme. Per això, un element indispensable

és el diàleg entre fe i raó. Podríem establir la tesi del papa Ratzinger en els punts següents: la fe i la raó es necessiten mútuament. Una fe sense la llum de la raó corre el perill de derivar en el fonamentalisme, o de recloure's en l'íntim de la consciència subjectiva, sense assolir la realitat. Una raó abocada exclusivament als resultats del mètode empíricomatemàtic no podrà donar respostes a les preguntes sobre el sentit de l'existència humana, i s'autoexclou dels àmbits ètics i religiosos, deixats a la consideració subjectivista de l'individu. L'harmonia entre fe i raó podrà tornar a l'home la seva confiança a conèixer la veritat sobre ell mateix, sobre Déu i sobre el món. Vet aquí el principal antídoto contra el relativisme.

Francesc, per la seva banda, en referir-se a la “cultura del descart”, no fa sinó treure les conseqüències socials de la dictadura del relativisme: Si no hi ha una veritat objectiva, sempre preval el més fort, i el més feble serà ignorat en la seva dignitat de persona.

Veritas liberabit vos, diu el Senyor. Avui dia els cristians coherents han de testimoniar aquesta veritat que allibera. Els qui es dediquen a la formació acadèmica, intel·lectual i espiritual han de sentir la urgència de recuperar la confiança en la capacitat de conèixer la veritat. Amb tots els límits que implica la nostra condició de criatures, és possible conèixer veritats objectives que poden orientar la nostra existència. Cal tornar a posar a volar les dues ales del coneixement humà, la fe i la raó, per assolir aquestes veritats que il·luminen el sentit de la vida.

Al mateix temps, a les persones de fe se'ns demana una actitud d'humilitat evangèlica, que fa que no ens presentem com a posseïdors de veritats absolutes que volem imposar de qualsevol manera a la vida social. Hem de ser testimonis de la veritat, posant-la al servei de tothom, sempre oberts al diàleg respectuós amb qui pensa diferent, i plens d'una compassió i tendresa que farà amable la veritat que anunciem. Així, a través de les nostres vides i de les nostres paraules, tornarà a ser present a l'horitzó cultural contemporani una visió integral de la persona humana, destinada a la Veritat, al Bé, a la Bellesa, és a dir, a Déu.

¹ Professor de la Universidad de la Santa Cruz, Roma. Vicari auxiliar de l'Opus Dei.

² Conferència pronunciada a les 58enes Jornades Pastorals de Castellldaura, 17 de gener de 2023.

³ Les referències a Sachs estan preses de P. O'Callaghan, *Faith Challenges Culture: Reflection of the Dynamics of Modernity*, Lexington Books, London 2021.

⁴ Conferència Episcopal Argentina, Comunicat *Distingamos: sexo, género e ideología*, Buenos Aires, 26-X-2018.

⁵ Papa Francesc, Exhortació apostòlica '*Amoris laetitia*', n.56.

⁶ Cfr. B. Devall, G. Sessions, *Ecologia profunda. Vivere come se la natura fosse importante*, Abele, Torino 1989.

⁷ Ídem, p. 78.

⁸ Citat a A. Berque, *Mediance. De milieux en paysages*, Reclus, Montpellier 1990, p. 63.

⁹ Citat a T. M. Pouliquen, *Transhumanismo y fascinación por las nuevas tecnologías*, Rialp, Madrid 2018, p. 168.

¹⁰ Cf. B. Couturier, *Ok Millennials! Puritanisme, victimisation, identitarisme, censure...L'enquête d'un «baby boomer» sur les mythes de la génération woke*, Éd. de l'Observatoire, Paris, 2021; P. Valentin, *L'idéologie Woke 1. Anatomisme du wokisme*, Éd. de la Fondation pour l'innovation politique, 2021; P. Valentin, *L'idéologie Woke 2. Face au wokisme*, éd. de la Fondation pour l'innovation politique, 2021.